

Γ. Τσιώλης: **Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες.** Στο Γ. Πυργιωτάκης & Χρ. Θεοφιλίδης (επιμ.) *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη.* Αθήνα: Πεδίο. 2015. Σελ. 473-498.

Περίληψη

Η διαδικασία ανάλυσης των δεδομένων, που παράγονται στο πλαίσιο μιας ποιοτικής έρευνας, συναρτάται με μια ενδιαφέρουσα και συνάμα απαιτητική αλυσίδα αποφάσεων που καλείται να λάβει ο ερευνητής. Οι αποφάσεις αυτές έχουν να κάνουν τόσο με την επιλογή της ειδικής αναλυτικής προσέγγισης που θα ακολουθήσει όσο και με μια σειρά ρητών και άρρητων οντολογικών, επιστημολογικών και μεθοδολογικών παραδοχών που θα υιοθετήσει κατά την αναλυτική διαδικασία. Στο κείμενο αναδεικνύονται διλήμματα με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος ο ερευνητής κατά το στάδιο της ανάλυσης και σκιαγραφούνται οι εναλλακτικές δυνατότητες που διαθέτει. Παρουσιάζονται, ειδικότερα, οι διαφορετικές οπτικές (ρεαλιστική ή κονστрукτιβιστική) που δύναται ο ερευνητής να υιοθετήσει σχετικά με τη «φύση» των «πραγματικότητων» που προτίθεται να ανιχνεύσει στα δεδομένα του· οι διαφορετικοί τρόποι εμπλοκής (παραγωγικός, επαγωγικός, απαγωγικός) της θεωρίας στη διαδικασία της ανάλυσης· εναλλακτικές εκδοχές διαχείρισης και επεξεργασίας (ολιστική ή διατμηματική) των επιμέρους περιπτώσεων· τα διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης των δεδομένων στα οποία μπορεί να εστιάσει ο ερευνητής (περιεχόμενο, δομή, πλαίσιο) και οι διαφορετικοί τύποι ανάγνωσης των δεδομένων που δύναται να επιχειρήσει (κυριολεκτική, ερμηνευτική, αναστοχαστική)· το ενδεχόμενο αξιοποίησης κάποιου από τα λογισμικά προγράμματα ποιοτικής ανάλυσης. Θέτοντας τα παραπάνω ζητήματα, το κείμενο φιλοδοξεί να συμβάλει στο μεθοδολογικό διάλογο και τον ερευνητικό αναστοχασμό σχετικά με τη διαδικασία ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων, η οποία φαντάζει ως η camera obscura της ποιοτικής έρευνας.

1. Εισαγωγή

Η επιστημονική κοινωνική έρευνα αποσκοπεί στην κατανόηση και αναπαράσταση όψεων της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσω της συστηματικής και μεθοδικά

ελεγχόμενης συλλογής, ανάλυσης και ερμηνείας εμπειρικών δεδομένων¹. Αυτό, δε, που προσδίδει νομιμότητα στην επιστημονικώς παραγόμενη γνώση και τη διαφοροποιεί από άλλα εγχειρήματα αναπαράστασης του κόσμου είναι η αυστηρότητα, η οποία επιδεικνύεται στην εφαρμογή των μεθόδων που υιοθετεί ο ερευνητής (βλ. και Phillips & Jørgensen, 2002/2009, σ. 54). Η αυστηρότητα αυτή εδράζεται στη συστηματική εφαρμογή των ερευνητικών διαδικασιών και τεχνικών, στο μεθοδολογικό έλεγχο τους καθώς και στην υποβολή της διαδικασίας και των ευρημάτων κάθε έρευνας στην κριτική της κοινότητας των «ομοτέχνων» (ερευνητών και επιστημόνων).

Τα παραπάνω αποτελούν κοινό τόπο και για τους ερευνητές που υιοθετούν την ποιοτική προσέγγιση στην κοινωνική έρευνα. Το έντονο ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων για τα ζητήματα μεθοδολογίας και μεθόδων της ποιοτικής έρευνας αποτυπώνεται στο ζωηρό διάλογο που έχει αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες καθώς και στην πλούσια εκδοτική παραγωγή που λαμβάνει χώρα διεθνώς. Οι μέθοδοι, οι τεχνικές και οι διαδικασίες που αξιοποιούνται στην ποιοτική έρευνα είναι επαρκώς περιγεγραμμένες στη σχετική βιβλιογραφία και γίνονται αντικείμενο μεθοδολογικού αναστοχασμού. Έχει παρέλθει, συνεπώς, ανεπιστρεπτή η εποχή κατά την οποία η ποιοτική έρευνα θεωρούταν ως μια ιμπρεσιονιστική διαδικασία, που εναπόκειτο απλώς και μόνο στη διαίσθηση, την επινοητικότητα και την ευρηματικότητα του ερευνητή, ο οποίος πειραματιζόταν με ad hoc εφευρεμένες μεθόδους και διαδικασίες.

Αν, ωστόσο, εξετάσει κανείς πιο προσεκτικά τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή, θα παρατηρήσει πως ενώ υπάρχει μια εξαντλητική συζήτηση που αφορά ζητήματα όπως είναι η επιστημολογική θεμελίωση της ποιοτικής έρευνας, ο ερευνητικός σχεδιασμός και ιδίως οι μέθοδοι παραγωγής δεδομένων, υστερούν οι εκδόσεις και οι δημοσιεύσεις που αναφέρονται στις διαδικασίες και τους τρόπους της ποιοτικής ανάλυσης.² Αυτό αποτυπώνει, αφενός, μια παγιωμένη αντίληψη που αποδίδει τη διαδικασία της ανάλυσης και της ερμηνείας των ποιοτικών δεδομένων σε μια μυστηριακού τύπου επινοητική δεινότητα του ερευνητή, η οποία είναι δύσκολο να περιγραφεί ή να αποκρυπτογραφηθεί στα επιμέρους της βήματα. Η διαδικασία

¹ Για εναλλακτικούς ορισμούς της κοινωνικής έρευνας βλ. Mertens (2011, σ. 30)· Creswell (2011, σ. 23)· Κυριαζή (2011, σ. 19).

² Τα τελευταία ωστόσο χρόνια παρατηρείται μια αξιοσημείωτη αύξηση της βιβλιογραφικής παραγωγής και στο εν λόγω πεδίο. Αναφέρω ενδεικτικά τα βιβλία: Bazeley (2013)· Miles, Huberman, & Saldana (2014)· Sullivan (2012)· και στα ελληνικά Τσιώλης (2014).

ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων φαντάζει ως η *camera obscura* της ερευνητικής διαδικασίας. Αφετέρου, αντανακλά τη δυσκολία τυποποίησης διαδικασιών στην ποιοτική έρευνα, εν όψει του ευέλικτου χαρακτήρα της και της αναγκαιότητας να προσαρμόζεται κάθε φορά ανάλογα με το εξεταζόμενο αντικείμενο και το πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετείται.

Αυτήν τη λεπτή ισορροπία θα προσπαθήσουμε να τηρήσουμε στο παρόν κείμενο. Εκτιμώντας πως η ερευνητική διαδικασία συνίσταται σε μια σειρά από αποφάσεις που οφείλει να λάβει ο ερευνητής, θα αναδείξουμε τα διλήμματα με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος κατά το στάδιο της ανάλυσης, χωρίς ωστόσο να προτείνουμε συγκεκριμένες συνταγές ή λύσεις. Αντιθέτως, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε σε κάθε δίλημμα εναλλακτικές δυνατότητες που διαθέτει ο ερευνητής και διαφορετικές διαδρομές που δύναται να ακολουθήσει. Θα ξεκινήσουμε, ωστόσο, περιγράφοντας τους λόγους για τους οποίους η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων αποτελεί μια δύσκολη και περίπλοκη διαδικασία καθώς και τις αστοχίες που παρατηρούνται σε εγχειρήματα ποιοτικής ανάλυσης.

2. Η ποιοτική ανάλυση ως απαιτητικό και δύσκολο εγχείρημα

Η ποιοτική έρευνα εδράζεται στην ερμηνευτική φιλοσοφική παράδοση³ και έχει έναν *ανακατασκευαστικό* (reconstructive) χαρακτήρα. Ο ερευνητής αναγνωρίζει εκ των προτέρων ότι κάθε κοινωνικό φαινόμενο, που καλείται να εξετάσει, είναι προερμηνευμένο από τα δρώντα υποκείμενα που το βιώνουν και το παράγουν με την πράξη τους. Οφείλει ως εκ τούτου να διεισδύσει και να *κατανοήσει* τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι βιώνουν την κοινωνική τους κατάσταση, νοηματοδοτούν και οργανώνουν τη δράση τους, κατανοούν τον κοινωνικό κόσμο και τη θέση τους εντός αυτού. Η κοινωνική έρευνα συνίσταται, συνεπώς, σε μια ανακατασκευαστική διαδικασία, στο βαθμό που οι ερμηνείες του ερευνητή για την κοινωνική πραγματικότητα είναι δευτερογενείς (ή «δευτέρας τάξης»⁴) τυποποιήσεις που βασίζονται στις πρωτογενείς τυποποιήσεις των υποκειμένων της έρευνας.⁵

³ Για τη θεμελίωση της ποιοτικής έρευνας στην Ερμηνευτική και ειδικότερα στο έργο του Wilhelm Dilthey βλ. Πυργιωτάκης (2013). Βλ. επίσης σχετικώς Τσιώλης (2014, σ. 25 επ.).

⁴Schütz (1971, σ. 50).

⁵Όπως επισημαίνει η Dausien (2000/2013, σ. 225), «η έννοια της *ανακατασκευής* δεν σημαίνει “αναπαραγωγή”, δηλαδή μια απλή κατανόηση και επικύρωση των καθημερινών ταξινομητικών κατηγοριών και νοηματικών δομών, αλλά μια στοχαστική, κριτική αναλυτική ανακατασκευή των διαδικασιών κατασκευής “πρώτου βαθμού” καθώς και των προϋποθέσεων υπό τις οποίες οι διαδικασίες αυτές λαμβάνουν χώρα, παραλείπονται ή ενδεχομένως μεταβάλλονται».

Η παραπάνω παραδοχή έχει ως μεθοδολογικό της συνεπαγόμενο την *αρχή της ανοικτότητας* (Hoffmann-Riem, 1980). Σύμφωνα με την αρχή αυτή ο ερευνητής δεν μπορεί να συγκροτεί με αμετάκλητο τρόπο το αντικείμενο της έρευνάς του προτού εισέλθει στο πεδίο της έρευνας και μελετήσει τους τρόπους με τους οποίους τα δρώντα υποκειμένα νοηματοδοτούν τα προς διερεύνηση φαινόμενα. Ο κοινωνικός ερευνητής οφείλει καταρχάς να αναλύσει τα συστήματα αναφορών και τις νοηματοδοτήσεις των δρώντων υποκειμένων εντός ενός χωρο-χρονικά ορισμένου κοινωνικού πλαισίου προτού προβεί σε εννοιολογικές κατηγοριοποιήσεις και στη διατύπωση υποθέσεων. Ακολουθώντας την αρχή της ανοικτότητας, οι ποιοτικοί ερευνητές εφαρμόζουν κατά κανόνα *ευέλικτα* ερευνητικά σχέδια.⁶ Σε αυτά όλες οι πτυχές της ερευνητικής διαδικασίας δύνανται να επαναπροσδιορίζονται κατά τη διάρκεια της έρευνας και βάσει των ερευνητικών ευρημάτων που προκύπτουν από την επαφή του ερευνητή με τους συμμετέχοντες στο ερευνητικό πεδίο.

Επίσης, για να διεισδύσει ο ερευνητής και να μπορέσει να κατανοήσει πτυχές της πραγματικότητας των υποκειμένων της έρευνας, χωρίς να μένει στην επιφάνεια των πραγμάτων, θα πρέπει να συνάψει επικοινωνιακές σχέσεις μαζί τους, αλλά και να τους παρέχει τη δυνατότητα να λειτουργήσουν στη βάση του δικού τους συστήματος αναφορών και έκφρασης.⁷ Στις ποιοτικές έρευνες προκρίνονται, συνεπώς, μέθοδοι παραγωγής υλικού, όπως οι διάφορες εκδοχές της ανοικτής, μη δομημένης ή ημι-δομημένης συνέντευξης, οι οποίες δίνουν τη δυνατότητα στον ερωτώμενο να ενεργοποιήσει επικοινωνιακές μορφές που προσιδιάζουν στον καθημερινό τρόπο ζωής του: την αφήγηση, την περιγραφή, την επιχειρηματολογία, το διάλογο. Οι μέθοδοι αυτές έχουν ευέλικτο και διαδραστικό χαρακτήρα. Αποφεύγουν δε την εκ των προτέρων τυποποίηση των απαντήσεων και άρα των δεδομένων της έρευνας. Είναι, ακόμη, συνήθης στις ποιοτικές έρευνες η αξιοποίηση διαφορετικών μεθόδων και κατά συνέπεια η παραγωγή διαφορετικών τύπων δεδομένων (π.χ. διαφορετικά είδη συνέντευξης, παράλληλα με καταγραφές από την παρατήρηση στο πεδίο ή με διάφορα είδη τεκμηρίων, όπως φωτογραφίες, έγγραφα, ημερολόγια, επιστολές, κ.λπ.).

⁶Για τα ευέλικτα ερευνητικά σχέδια, βλ. μεταξύ άλλων Robson (1993/2010, σ. 193 επ.)· Τσιώλης (2014, σσ. 95-98).

⁷Βλ. Rosenthal (2005, σ. 15).

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές πως ο ερευνητής έχει κατά κανόνα να διαχειριστεί μεγάλο όγκο δεδομένων⁸, πολυσχιδούς χαρακτήρα, ιδιαιτέρως πυκνά και σύνθετα (εξαιτίας της μη εκ των προτέρων τυποποίησής τους), καθώς και οργανικά συνδεδεμένα με το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται. Το έργο αυτό φαντάζει στην αρχή δύσκολο και το υλικό χασοκό! Η δε περιπλοκότητα αυξάνεται και λόγω του γεγονότος ότι στα ευέλικτα σχέδια της ποιοτικής έρευνας η διαδικασία ανάλυσης συμπορεύεται χρονικά με εκείνη της παραγωγής των δεδομένων, τροφοδοτώντας η μία την άλλη (Τσιώλης, 2014, σσ. 32-33, 95-98). Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι, όταν ο ερευνητής ξεκινά να επεξεργάζεται τα εμπειρικά του δεδομένα, δεν έχει στη διάθεσή του το σύνολο του υλικού, όπως συμβαίνει κατά κόρον στις ποσοτικές έρευνες, ούτε γνωρίζει πότε θα ολοκληρωθεί η διαδικασία παραγωγής δεδομένων⁹.

2.1. Αστοχίες κατά την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων

Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές κατά την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων, καθώς και η εσφαλμένη αντίληψη που ταυτίζει την ποιοτική ανάλυση με τον αυτοσχεδιασμό, οδηγούν συχνά σε άστοχες επιλογές και ανεπιτυχή αποτελέσματα. Μελετώντας σχετικά ερευνητικά εγχειρήματα μπορεί κανείς να εντοπίσει τους παρακάτω τύπους αστοχιών.

α) Η «ανάλυση» περιορίζεται πολλές φορές σε μια περιγραφική, θεωρητικά ισχνή, αναδιήγηση των δεδομένων. Αποσπάσματα από τις διαφορετικές περιπτώσεις (π.χ. χωρία από μεταγραμμένα κείμενα συνεντεύξεων) ταξινομούνται με θεματικά κριτήρια και ακολουθεί ένας ρηχός σχολιασμός που συνοψίζει ή παραφράζει τα

⁸Συχνά συναντάμε την παρανόηση ότι σε μια ποιοτική έρευνα έχουμε να διαχειριστούμε λιγότερα δεδομένα από όσα σε μια ποσοτική έρευνα. Η παρανόηση αυτή οφείλεται στην εσφαλμένη ταύτιση του όγκου των δεδομένων με τον αριθμό των περιπτώσεων. Ενώ στις ποιοτικές έρευνες παράγεται κατά κανόνα μικρότερος αριθμός περιπτώσεων, αυτό δεν σημαίνει κατ' ανάγκη και μικρότερο όγκο δεδομένων. Και τούτο διότι η πυκνότητα και το εύρος των πληροφοριών που παράγονται με τη χρήση ποιοτικών μεθόδων είναι πολύ μεγαλύτερο. Η δε πολυπλοκότητα των ποιοτικών δεδομένων είναι, επίσης, μεγαλύτερη λόγω του μη δομημένου ή τυποποιημένου εκ των προτέρων χαρακτήρα τους. Είναι, για παράδειγμα, προφανές ότι μια ανοικτού τύπου συνέντευξη διάρκειας μίας ώρας περιλαμβάνει πολύ μεγαλύτερο όγκο πληροφοριών και στοιχείων από κάθε τυποποιημένο (κλειστού τύπου) ερωτηματολόγιο, όσο εκτενές και αν είναι αυτό (Τσιώλης, 2014, σ. 99).

⁹ Η διαδικασία παραγωγής των δεδομένων τερματίζεται όταν επέλθει το σημείο του *θεωρητικού κορεσμού* (theoretical saturation). Αυτό επιτυγχάνεται όταν διαπιστωθεί πως η αντιπαραβολή των νέων δεδομένων, που παράγονται στο ερευνητικό πεδίο, με τις θεωρητικές κατηγορίες, τις ιδιότητές τους και το πλέγμα των μεταξύ τους σχέσεων, δεν προσφέρει καινούργιες θεωρητικές προοπτικές ούτε δημιουργεί την ανάγκη για το μετασχηματισμό του ήδη παραχθέντος θεωρητικού σχήματος (Τσιώλης, 2014, σσ. 135-137). Είναι συνεπώς προφανές ότι τόσο το σημείο τερματισμού της παραγωγής δεδομένων όσο και τα κριτήρια που τίθενται για την επιλογή των προς αναζήτηση περιπτώσεων αποφασίζονται με βάση την εξέλιξη της αναλυτικής διαδικασίας.

λεχθέντα. Στις περιπτώσεις αυτές απουσιάζει κάθε διάθεση για μια εις βάθος κατανόηση και θεωρητική αναπαράσταση του εξεταζόμενου φαινομένου.

β) Μια άλλη αστοχία, που εντοπίζεται συχνά, έχει να κάνει με την προσπάθεια κατά την ανάλυση να απαντηθούν όχι τα ερευνητικά ερωτήματα αλλά απευθείας οι ερωτήσεις του οδηγού της συνέντευξης. Υιοθετείται μάλιστα συμπληρωματικά μια ποσοτικής λογικής πρακτική και καταμετρώνται πόσοι έδωσαν το πρώτο τύπο απάντησης, πόσοι τον δεύτερο κ.ο.κ. (π.χ. «Σε δείγμα 12 ατόμων οι 9 απάντησαν ότι ... ενώ οι 3 ότι ...»). Είναι προφανές πως σε μικρό αριθμό περιπτώσεων, που έχουν επιλεγεί με κάποια εκδοχή σκόπιμης¹⁰ και όχι τυχαίας δειγματοληψίας¹¹, η μέτρηση των συχνοτήτων εμφάνισης όψεων ενός φαινομένου υποδηλώνει την αμηχανία του ερευνητή και μόνον σύγχυση μπορεί να προκαλέσει.

γ) Άλλοτε πάλι ως «ανάλυση» νοείται η αναζήτηση μέσα στο υλικό εκείνων των δεδομένων (αποσπάσματα κειμένων) που επιβεβαιώνουν εκ των προτέρων διατυπωμένες ερευνητικές υποθέσεις. Τα δεδομένα αυτά παρατίθενται για να τεκμηριώσουν την επαλήθευση των εν λόγω υποθέσεων.

δ) Μια ακόμη εσφαλμένη πρακτική έχει να κάνει με την εξαγωγή συμπερασμάτων κατά την «ανάλυση» που δεν υποστηρίζονται από το παραχθέν εμπειρικό υλικό. Αυτό συμβαίνει κατά κόρον όταν προεπιλεγμένα θεωρητικά σχήματα, υποθέσεις ή κατηγορίες επιχειρείται να επιβληθούν στα δεδομένα.

Όπως επισημάνθηκε ήδη, οι παραπάνω αστοχίες παρατηρούνται σε μελέτες κατά τις οποίες ο ερευνητής καταφεύγει σε αυθαίρετους αυτοσχεδιασμούς, υιοθετώντας την άποψη ότι στην ποιοτική ανάλυση επιτρέπονται τα πάντα.¹² Πολλά από τα προβλήματα αυτά μπορούν να αποφευχθούν στο βαθμό που ο ερευνητής θα δεσμευτεί μεθοδολογικά σε κάποια από τις προσεγγίσεις ποιοτικής ανάλυσης, που είναι επεξεργασμένες και περιγεγραμμένες στη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰ Στη *σκόπιμη δειγματοληψία* επιλέγονται πλούσιες σε πληροφορίες περιπτώσεις βάσει γνωστών τους χαρακτηριστικών, που εξυπηρετούν τους σκοπούς της έρευνας σύμφωνα με τα κριτήρια που θέτει ο ερευνητής. Για διαφορετικές εκδοχές σκόπιμης δειγματοληψίας βλ. Τσιώλης (2014, σσ. 57-59).

¹¹ Στην *τυχαία δειγματοληψία* διασφαλίζεται σε κάθε μονάδα του πληθυσμού μια ξεχωριστή, μη μηδενική πιθανότητα να συμπεριληφθεί στο δείγμα (Mertens, 2011, σ. 166).

¹² Οι Braun & Clarke (2006, σ. 78) κάνουν λόγο για τη μομφή του “anything goes” που δέχεται συχνά η ποιοτική έρευνα από πολέμιους της, λόγω μιας υποτιθέμενης μεθοδολογικής χαλαρότητας που την διακρίνει. Η μομφή αυτή ενισχύεται ασφαλώς από ερευνητικές πρακτικές σαν αυτές που περιγράψαμε παραπάνω. Δεν είναι, ωστόσο, βάσιμη αφού και στην ποιοτική έρευνα υπάρχουν θεσπισμένες μεθοδολογικές αρχές και διαδικασίες που οφείλουν οι ερευνητές να τηρούν. Το πρόταγμα της ευελιξίας δεν πρέπει να συγχέεται με τη μεθοδολογική χαλαρότητα και την έλλειψη συστηματικότητας κατά την ερευνητική διαδικασία.

3. Προσεγγίσεις ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων: μια πρώτη ταξινόμηση

Υπάρχουν αρκετές προσεγγίσεις ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων, οι οποίες έχουν διαφορετικές θεωρητικές και επιστημολογικές καταβολές. Οι προσεγγίσεις αυτές διακρίνονται μεταξύ τους τόσο ως προς τους στόχους που θέτουν όσο και προς τις διαδικασίες και τις τεχνικές που εφαρμόζουν. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παρακάτω:

- *Θεματική ανάλυση (thematic analysis)*¹³: Επιχειρεί με συστηματικό τρόπο να ανιχνεύσει, να οργανώσει και κατανοήσει πρότυπα νοήματος («θέματα») εντός ενός συνόλου δεδομένων και με αυτόν τον τρόπο να παράσχει γνωστική πρόσβαση σε συλλογικές σημασιοδοτήσεις και εμπειρίες.
- *Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση (interpretative phenomenological analysis)*:¹⁴ Επιχειρεί να συλλάβει τους τρόπους με τους οποίους άτομα ή ομάδες προσδίδουν νόημα στον κοινωνικό τους κόσμο και οικοδομούν τη βιωμένη εμπειρία τους σχετικά με το εξεταζόμενο φαινόμενο.
- *Αφηγηματική ανάλυση (narrative analysis)*:¹⁵ Αξιοποιείται για την ερμηνευτική προσέγγιση αφηγήσεων και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η αφήγηση και διασφαλίζεται η συνοχή της. Εστιάζει τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη μορφή και τη δόμηση της αφήγησης. Εξετάζει, δε, την αφήγηση ως πρακτική επιτέλεσης (performance) του αφηγητή ενώπιον ενός ακροατή ή ακροατηρίου.
- *Ανάλυση συνομιλίας (conversation analysis)*:¹⁶ Εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους δομούνται και επιτελούνται οι συνομιλίες καθώς και τις μεθόδους τις οποίες μετέρχονται οι συνομιλούντες για να παραγάγουν μια εύτακτη κοινωνική διάδραση. Η ανάλυση συνομιλίας εδράζεται θεωρητικά στην εθνομεθοδολογία.
- *Ανάλυση λόγου (discourse analysis)*:¹⁷ Εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους παράγεται η γνώση εντός συγκεκριμένων συστημάτων από λογοθετικές (discursive) πρακτικές (π.χ. ο νομικός λόγος ή ο ιατρικός λόγος) μέσω της χρήσης της γλώσσας και της παραγωγής κειμένων. Η ανάλυση λόγου εξετάσει, επίσης, τις επιτελέσεις εντός των διαδραστικών πλαισίων καθώς και

¹³Βλ. ενδεικτικά Braun & Clarke (2006) και Braun & Clarke (2012).

¹⁴Βλ. ενδεικτικά Smith, Flowers, & Larkin (2009).

¹⁵Βλ. ενδεικτικά Riessman (2008)· Lucius-Hoene & Deppermann (2002).

¹⁶Βλ. ενδεικτικά Schegloff (2007)· Sidnell (2010)· Sidnell & Stivers (2012).

¹⁷Βλ. ενδεικτικά Phillips και Jørgensen (2009).

τα γλωσσικά στυλ ή τις ρητορικές πρακτικές που αξιοποιούνται για να αποκτήσει η ομιλία ή το κείμενο πειστικότητα.

- *Ανάλυση περιεχομένου* (content analysis):¹⁸ Εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους τα θέματα εντός ενός κειμένου γίνονται αντικείμενο διαπραγματεύσεως και τη συχνότητα της εμφάνισής τους. Η αναζήτηση των θεμάτων γίνεται στη βάση προκαθορισμένων ερωτημάτων ή συστήματος κατηγοριών.
- *Εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία* (grounded theory):¹⁹ Αποσκοπεί στην ανάπτυξη θεωρητικών κατηγοριών και του συστήματος των μεταξύ τους σχέσεων μέσα από την παραγωγή και την ανάλυση εμπειρικών δεδομένων.

Οι προσεγγίσεις της ποιοτικής ανάλυσης μπορούν να διακριθούν, σύμφωνα με τις Braun & Clarke (2006, p. 78), σε δύο κατηγορίες: σε εκείνες που είναι δεσμευμένες σε συγκεκριμένες θεωρητικές ή επιστημολογικές θέσεις και σε εκείνες που χαρακτηρίζονται από ευελιξία και επιτρέπουν την αξιοποίησή τους από ερευνητές, οι οποίοι εκκινούν από διαφορετικές μεταξύ τους θεωρητικές αφετηρίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν, για παράδειγμα, οι διαφορετικές εκδοχές της ανάλυσης λόγου που συνδέονται είτε με τη θεωρία του λόγου των Laclau & Mouffe, είτε με την κριτική ανάλυση λόγου ή ακόμη με τη λογοψυχολογία²⁰. στην πρώτη κατηγορία ανήκει επίσης η ανάλυση συνομιλίας που συνδέεται στενά με την εθνομεθοδολογία καθώς και η αφηγηματική ανάλυση που αντλεί στοιχεία από τη θεωρία της αφήγησης. Στη δεύτερη κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε τη θεματική ανάλυση, την ανάλυση περιεχομένου καθώς και την εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία²¹. Οι προσεγγίσεις αυτές μπορούν να υιοθετηθούν από ερευνητές που εκκινούν από διαφορετικές θεωρητικές θέσεις και ορίζουν διαφορετικούς ερευνητικούς στόχους.

Ο ερευνητής επιλέγει προσέγγιση ποιοτικής ανάλυσης με βάση τη θεωρητική θέση που υιοθετεί, τον τύπο των ερευνητικών ερωτημάτων που έχει διατυπώσει καθώς και το είδος του υλικού που έχει παραγάγει.

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Franzosi (2004).

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Glaser & Strauss (1967)· Strauss & Corbin (1998)· Charmaz (2006).

²⁰ Για μια ιδιαίτερα κατατοπιστική εισαγωγή στις διαφορετικές προσεγγίσεις ανάλυσης λόγου βλ. Phillips & Jørgensen (2002/2009).

²¹ Η Εμπειρικά Θεμελιωμένη Θεωρία συνδέεται στενά με τη θεωρία της συμβολικής διάδρασης. Μπορεί ωστόσο, σύμφωνα με τον A. Strauss (1991, p. 25), να αξιοποιηθεί από ερευνητές που προέρχονται από διαφορετικές επιστημονικές πειθαρχίες (κοινωνιολογία, ανθρωπολογία, πολιτική επιστήμη, ψυχολογία, επιστήμες της υγείας και της αγωγής) ή υιοθετούν διαφορετικές θεωρητικές παραδόσεις και προσεγγίσεις.

4. Διλήμματα και επιλογές κατά τη διαδικασία της ποιοτικής ανάλυσης

4.1. Η διάκριση μεταξύ της ρεαλιστικής και της κονστρουκτιβιστικής οπτικής

Μια σημαντική διαφοροποίηση, που θα πρέπει να έχει ο ερευνητής κατά νου όταν ξεκινά την ανάλυση των δεδομένων του, σχετίζεται με τις διαφορετικές οπτικές που μπορεί να υιοθετήσει (ρητώς ή άρητα) και αφορούν τη «φύση» των «πραγματικότητας» τις οποίες προτίθεται να ανιχνεύσει στα δεδομένα του. Στη βιβλιογραφία αναφέρονται δύο κύριες οπτικές σχετικά με το ζήτημα αυτό, τις οποίες παραθέτουμε σχηματοποιώντας και απλοποιώντας τις. Σύμφωνα με την πρώτη, που χαρακτηρίζεται ως *ουσιολογική* (essentialist) ή *ρεαλιστικής*, τα δεδομένα της ποιοτικής έρευνας δύναται μέσω της κατάλληλης αναλυτικής επεξεργασίας να παράσχουν γνωστική πρόσβαση σε προϋπάρχουσες και προ-διαμορφωμένες οντότητες (εμπειρίες, δράσεις, νοήματα, ταυτότητες)· σε στοιχεία, δηλαδή, ενός άγνωστου και ανοίκειου σε εμάς κόσμου που επιχειρούμε να γνωρίσουμε²². Σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, που χαρακτηρίζεται ως *κονστρουκτιβιστική* ή *κονστρουξιονιστική*, ο λόγος, που παράγεται κατά την ερευνητική πράξη και αναλύεται εν συνεχεία, δεν νοείται ως «πηγή πληροφοριών» για κάτι που υπάρχει προδιαμορφωμένο «εκεί έξω» αλλά ως λογοθετική (discursive) πρακτική που «κατασκευάζει πραγματικότητες».

Για να κατανοηθεί η διαφορά μεταξύ των δύο εκδοχών θα αξιοποιήσουμε ένα παράδειγμα που παραθέτει ο Sullivan (2012, pp. 8-9). Ο Sullivan επισημαίνει ότι ο ερευνητής, ο οποίος υιοθετεί την πρώτη εκδοχή, θα αξιοποιήσει την έκφραση «Υποφέρω όλο το διάστημα από πόνους», που υπάρχει στο μεταγραμμένο κείμενο μιας συνέντευξης, για να αποκτήσει πρόσβαση σε έναν άγνωστο και ανοίκειο κόσμο. Θα επιχειρήσει να κατανοήσει πώς το πρόσωπο που ανέφερε τη φράση διαχειρίζεται έναν κόσμο που είναι γεμάτος πόνο, πώς είναι τα διαφορετικά επίπεδα του πόνου και πώς προσλαμβάνονται άλλα πρόσωπα μέσα από το πρίσμα μιας επώδυνης κατάστασης. Αν ωστόσο υιοθετήσει τη δεύτερη εκδοχή, θα εστιάσει στο τι επιχειρεί αυτή η λεκτική εκφορά να επιτύχει: λέγεται για να προκαλέσει τη συμπάθεια ή τον οίκτο; Πώς «τοποθετεί» τον ομιλούντα: ως ανήμπορο ή μήπως ως ενεργοποιημένο; Προς την ίδια κατεύθυνση, μια αφηγηματική κονστρουκτιβιστική ανάλυση θα

²² Προς αυτήν την κατεύθυνση κινούνται και εκείνες οι έρευνες που έχουν ως εκφρασμένο σκοπό να «δώσουν φωνή» σε κοινωνικές ομάδες των οποίων ο λόγος ήταν αποκλεισμένος ή αποσιωπημένος από τη δημόσια ή θεσμική αφήγηση.

προσέγγιζε μια τέτοια αφήγηση για τον πόνο ως έναν δημιουργικό και ενεργό τρόπο που μετέρχεται ο αφηγητής για να σχηματοποιήσει και να οργανώσει την εμπειρία του με τον πόνο ή για να κατασκευάσει την ταυτότητά του ως πάσχοντος.

4.2. Τρόποι εμπλοκής της θεωρίας στη διαδικασία ανάλυσης: παραγωγή, επαγωγή, απαγωγή.

Ένα κομβικό ζήτημα, που καλείται να αντιμετωπίσει ο ερευνητής εν όψει της διαδικασίας ανάλυσης των δεδομένων του, αφορά στον τρόπο με τον οποίο εμπλέκεται η θεωρία στη διαδικασία αυτή. Ειδικότερα, αφορά στον τρόπο με το οποίο αξιοποιούνται κατά την αναλυτική διαδικασία θεωρητικές κατηγορίες και σχήματα, που προέρχονται από τη σχετική επιστημονική συζήτηση. Ο ερευνητής διαθέτει τρεις δυνατότητες για να τοποθετηθεί έναντι αυτού του ζητήματος.

Σύμφωνα με την πρώτη, την *παραγωγική* (deductive), η διαδικασία ανάλυσης και ειδικότερα της κωδικοποίησης καθοδηγείται από τη θεωρία (theory-driven data coding) και ακολουθείται η «από επάνω προς τα κάτω» (top-down) κατεύθυνση. Κάτι τέτοιο σημαίνει πρακτικά ότι η διαδικασία κωδικοποίησης και εν συνεχεία ερμηνείας των δεδομένων λαμβάνει χώρα στη βάση μιας σειράς προεπιλεγμένων εννοιολογικών σχημάτων, κατηγοριών ή θεμάτων, που λειτουργούν ως ταξινομητικές φόρμες για την οργάνωση των προς ανάλυση δεδομένων. Η προσέγγιση αυτή υιοθετείται συχνά στο πλαίσιο της ανάλυσης περιεχομένου²³ ή της θεματικής ανάλυσης²⁴. Μια τέτοια ταξινομητική λογική της διαδικασίας κωδικοποίησης έχει συναντήσει σημαντικές αντιδράσεις από εκπροσώπους της ποιοτικής έρευνας. Η κριτική επικεντρώνεται σε δύο κυρίως σημεία: (α) Επισημαίνεται ότι με τον τρόπο αυτόν αναπαράγεται κατ' ουσίαν το υποθετικό-παραγωγικό υπόδειγμα²⁵ (της ποσοτικής έρευνας), αφού η διαδικασία εννοιολόγησης και θεωρητικής επεξεργασίας προηγείται της εμπειρικής

²³ Υιοθετείται ιδίως σε εκείνες τις εκδοχές της ανάλυσης περιεχομένου, που εστιάζουν στους τρόπους με τους οποίους τα θέματα εντός ενός κειμένου γίνονται αντικείμενα διαπραγμάτευσης και παράλληλα επιδιώκεται να μετρηθεί η συχνότητα εμφάνισής τους βλ. σχετική αναφορά στον Ezzy (2002).

²⁴ Οι Braun & Clarke (2006) και (2012) υποστηρίζουν ότι η θεματική ανάλυση διαθέτει μεγάλα περιθώρια ευελιξίας και συνεπώς μπορεί να αξιοποιηθεί τόσο με παραγωγικό όσο και με επαγωγικό τρόπο.

²⁵ Σύμφωνα με το υποθετικό-παραγωγικό υπόδειγμα, η επιστημονική εργασία οφείλει να ακολουθεί την εξής διαδρομή: από ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο συνάγονται ερευνητικές υποθέσεις σχετικά με το εξεταζόμενο αντικείμενο και εν συνεχεία διεξάγεται με συστηματικό τρόπο μια εμπειρική έρευνα που σκοπό έχει να ελέγξει (να επαληθεύσει ή να διαψεύσει) αυτές τις εκ των προτέρων διατυπωμένες υποθέσεις. Με αυτό τον τρόπο επικυρώνεται η θεωρία στο συγκεκριμένο πεδίο εφαρμογής της και διασφαλίζεται η εγκυρότητα των επιστημονικών αποφάσεων. Για το υποθετικό-παραγωγικό υπόδειγμα, βλ. μεταξύ άλλων Flick (1998, σσ. 56), Κυριαζή (2011, σσ. 47-51).

έρευνας. Ο δε ρόλος της έρευνας περιορίζεται στην *επικύρωση* της θεωρίας και όχι στην *ανακάλυψη*. (β) Ως ανάλυση κατανοείται περιοριστικά μια μηχανική διαδικασία αντιστοίχισης τμημάτων των εμπειρικών δεδομένων με ένα προδιαμορφωμένο σύστημα κατηγοριών. Εκλείπει, ως εκ τούτου, από αυτήν κάθε στοιχείο δημιουργικότητας, επινόησης και φαντασίας.

Εναλλακτικά προς το παραγωγικό υπόδειγμα προτάθηκε μια διαδικασία κωδικοποίησης, η οποία ξεκινά από τα δεδομένα και κινείται από «κάτω προς τα επάνω» (bottom-up). Η διαδικασία αυτή καλείται *επαγωγική*. Μια τέτοια εκδοχή είχε προταθεί από τους Barney Glaser και Anselm Strauss (1967), όταν με το πρώτο τους βιβλίο (*The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*) εισηγήθηκαν την προσέγγιση της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας. Κύριο μέλημα των Glaser και Strauss ήταν να αποστασιοποιηθούν ριζικά από το υποθετικό-παραγωγικό υπόδειγμα, το οποίο θεωρούσαν ότι *επιβάλλει* στα εμπειρικά δεδομένα κατηγορίες που προϋπάρχουν στο θεωρητικό οπλοστάσιο των κοινωνικών επιστημών, λειτουργώντας ως κλίνη του Προκρούστη. Θέλοντας ωστόσο να προτείνουν έναν εναλλακτικό δρόμο, έφτασαν στο άλλο άκρο: παρότρυναν τους ερευνητές να προσεγγίσουν το ερευνητικό τους πεδίο παραβλέποντας τη σχετική βιβλιογραφία (θεωρητική και επί του εξεταζόμενου αντικειμένου) (βλ. Glaser και Strauss, 1967, p. 37). Θεωρούσαν ότι ο ερευνητής, απαλλαγμένος από θεωρητικούς προϋποθέσεις, μπορεί να κάνει θεωρητικά απροκατάληπτος τις εμπειρικές του παρατηρήσεις²⁶. Με αυτό τον τρόπο θα *αναδυθούν* (emerge) θεωρητικές κατηγορίες, οι οποίες δεν θα είναι «μολυσμένες» από εννοιολογικές κατασκευές που προέρχονται από αλλότρια πεδία, αλλά θα ανταποκρίνονται στη λογική του εξεταζόμενου πεδίου και στα νοηματικά συστήματα των υποκειμένων που το κατοικούν. Ενδεχόμενες ομοιότητες ή διαφορές με τη σχετική επί του αντικειμένου βιβλιογραφία μπορούν να αναζητηθούν αργότερα, αφού πρώτα έχει αναδυθεί ο πυρήνας του συστήματος των θεωρητικών κατηγοριών (Glaser & Strauss, 1967, p. 37).

Παρότι οι Glaser και Strauss (1967) περιέγραψαν την ανάλυση (κωδικοποίηση) ως *επαγωγική* διαδικασία, ήταν ταυτόχρονα ευαίσθητοποιημένοι, όπως έδειξε με πειστικό τρόπο ο Udo Kelle (1992), ως προς τους κινδύνους που εγκυμονεί μια

²⁶ Για τη θέση περί της θεωρητικής απροκαταληψίας στους εισηγητές της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας βλ. (Τσιώλης, 2014).

απλοϊκή εφαρμογή της επαγωγικής λογικής²⁷. Αναγνώριζαν δηλαδή πως, χωρίς θεωρητική εστίαση, η εμπειρική διερεύνηση μπορεί να παραγάγει αναρίθμητες περιγραφικές διαπιστώσεις (αφού θα λείπει ένα νοηματικό πλαίσιο που θα ορίζει τι είναι σημαντικό και τι όχι) και να οδηγήσει στην «ανακάλυψη» άπειρων πιθανών συνδέσεων και συσχετίσεων (αφού θα λείπει ένα σύστημα κριτηρίων σχετικά με το ποια φαινόμενα μπορούν να συσχετιστούν μεταξύ τους και ποια όχι). Αποδέχονταν συνεπώς πως ο ερευνητής μπορεί να στοχάζεται τα εμπειρικά δεδομένα με θεωρητικούς όρους και να κατασκευάζει από αυτά θεωρητικά σημαντικές κατηγορίες και υποθέσεις, στο βαθμό που διαθέτει «θεωρητική ευαισθησία» (Glaser & Strauss, 1967, p. 272). Η «θεωρητική ευαισθησία» αποτελεί για τους Glaser και Strauss ένα λανθάνον εννοιολογικό σύστημα, που παρέχει στον ερευνητή τη δυνατότητα να θέτει σε τάξη τις εμπειρικές παρατηρήσεις του αλλά και να αναγνωρίζει όσα εμπειρικά δεδομένα παρουσιάζουν θεωρητικό ενδιαφέρον· τον βοηθά, επίσης, να αναπτύσσει αφηρημένες κατηγορίες και να εγκαθιστά σχέσεις μεταξύ τους. Ο ερευνητής αναπτύσσει θεωρητική ευαισθησία, αντλώντας θεωρητικές ιδέες και σχήματα τόσο από το οπλοστάσιο της επιστημονικής του πειθαρχίας και τη σχετική βιβλιογραφία όσο και από την καθημερινή του εμπειρία. Η λειτουργία, όμως, αυτών των σχημάτων δεν ταυτίζεται με την αντίστοιχη στο υποθετικό-παραγωγικό ερευνητικό υπόδειγμα, όπου από τη θεωρία συνάγονται κατηγορίες και υποθέσεις που ελέγχονται εν συνεχεία κατά την έρευνα. Στη λογική της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας τα θεωρητικά σχήματα έχουν μια *ευρετική* (heuristic) λειτουργία· οξύνουν, δηλαδή, την ερμηνευτική ματιά κατά την ανάλυση των δεδομένων (βλ. Kelle 1992, σ. 273). Σε καμιά περίπτωση όμως δεν επιβάλλονται στα δεδομένα.

Η έννοια της «θεωρητικής ευαισθησίας» και η αναγνώριση της ευρετικής λειτουργίας των θεωρητικών προΐδεασμών άνοιξαν το δρόμο για την υποβολή μιας τρίτης

²⁷ Ο Kelle (1992, σ. 278) κάνει λόγο για μια «επαγωγιστική αυτο-παραξήγηση» στην οποία οδηγήθηκαν οι εισηγητές της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας λόγω κυρίως της διάθεσής τους να διαφοροποιηθούν από το κυρίαρχο ερευνητικό υπόδειγμα που αποσκοπεί στον έλεγχο εκ των προτέρων διατυπωμένων υποθέσεων (υποθετικό-παραγωγικό). Για μια «επίμονη και ατυχή παραξήγηση» μιλούν και οι Strauss & Corbin (1998b, pp. 166-167), όταν αρκετά χρόνια μετά παρουσίασαν την Εμπειρικά Θεμελιωμένη Θεωρία σε συλλογικό τόμο, που επιμελήθηκαν οι Denzin και Lincoln (1998). Ισχυρίζονται πως οι εισηγητές της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας (Glaser & Strauss) στην προσπάθειά τους να δώσουν έμφαση στην ανάγκη εμπειρικής θεμελίωσης των θεωριών υπερέβησαν τις επαγωγικές διαστάσεις, παραβλέποντας το ρόλο που δύναται να παίξουν τόσο οι υπάρχουσες θεωρίες όσο και η θεωρητική ευαισθησία των έμπειρων ερευνητών. Επισημαίνουν δε, πως όσοι νέοι ερευνητές επιχειρούν να ακολουθήσουν τη μεθοδολογία της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας, μένοντας πιστοί στις διακηρύξεις του πρώτου αυτού κειμένου (Glaser & Strauss, 1967) και αγνοώντας τις μετέπειτα εξισορροπήσεις και αναθεωρήσεις, κινδυνεύουν να πέσουν στην παγίδα μιας τέτοιας μονομερούς ρητορικής που τονίζει τη λογική της επαγωγής.

πρότασης, εναλλακτικής στο δίπολο «παραγωγική – επαγωγική διαδικασία ανάλυσης». Η τρίτη αυτή πρόταση αποκαλείται, σύμφωνα με τον Udo Kelle (1992), *απαγωγική* (abductive). Σύμφωνα με αυτήν ο ερευνητής προσεγγίζει το ερευνητικό πεδίο με ένα προκαταρκτικό εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο μετασχηματίζεται και επεκτείνεται βάσει της επεξεργασίας των παραγόμενων δεδομένων. Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι ο ερευνητής μπορεί να ξεκινήσει τη διαδικασία της κωδικοποίησης έχοντας επισκοπήσει τη σχετική βιβλιογραφία και συγκροτήσει μια σειρά από εννοιολογικά σχήματα, κατηγορίες ή θέματα. Κατά την κωδικοποίηση, ωστόσο, στόχος του δεν είναι η ταξινόμηση των δεδομένων βάσει αυτού του συστήματος που θα παραμένει σταθερό αλλά ο μετασχηματισμός των σχημάτων αυτών ώστε να «εμπυκνωθούν» στα δεδομένα και να αποδώσουν τις νέες παραμέτρους που θα αναδείξει η ανάλυση.

4.2.1. Η διαδικασία της ανάλυσης ως δυναμική και διαλογική σχέση του ερευνητή με τα δεδομένα.

Τόσο το υποθετικό-παραγωγικό, όσο και το επαγωγικό υπόδειγμα επιφυλάσσουν έναν παθητικό ρόλο στον ερευνητή. Στο μεν πρώτο ο ερευνητής καλείται να αντιστοιχήσει σε προ-διαμορφωμένες κατηγορίες, κώδικες ή θεματικούς άξονες εκείνα από τα δεδομένα του που μπορούν να υπαχθούν σε αυτές. Στο δεύτερο (επαγωγικό) καλείται να λειτουργήσει «απροκατάληπτος» και να αναγνωρίσει εντός των δεδομένων του τα «αναδυόμενα» θέματα ή κατηγορίες.

Αντιθέτως, η διαδικασία της ανάλυσης ιδωμένη ως μια *απαγωγική διαδικασία* προϋποθέτει το δυναμικό και δημιουργικό ρόλο του ερευνητή. Ο ερευνητής αναπτύσσει μια *διαλογική* σχέση με τα δεδομένα του, τα οποία οφείλει να μάθει να τα «αφουγκράζεται» (Strauss & Corbin, 1998, pp. 58-59). Η ανάλυση (κωδικοποίηση), ήδη από τα αρχικά της στάδια, δεν συνιστά μια μηχανική αλλά μια *δημιουργική* διαδικασία, η οποία διαμεσολαβείται από τις θεωρητικές προκατανοήσεις του ερευνητή. Ο ερευνητής προσεγγίζει τα δεδομένα του με φόντο τους θεωρητικούς του προϋποθέσεις όχι για να ταξινομήσει τα δεδομένα του με βάση αυτούς, αλλά για να εντοπίσει το «νέο», το «απρόσμενο», εκείνο που δεν δύναται να ενταχθεί στα γνωστά θεωρητικά σχήματα ή κανόνες και που οδηγεί εν τέλει στο

σχηματισμό της νέας γνώσης. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη διαδικασία αυτή θα πρέπει να εμβαθύνουμε στην έννοια της *απαγωγής* (abduction)²⁸.

Η έννοια της *απαγωγής* ή της *υπόθεσης* έχει προταθεί από τον Αμερικανό πραγματιστή φιλόσοφο Charles Sanders Peirce (1933/1980) και μπορεί να αξιοποιηθεί ως μια τρίτη μορφή συλλογισμού πλάι στον επαγωγικό και τον παραγωγικό, αίροντας μια σειρά από περιορισμούς τους. Τόσο η παραγωγική όσο και η επαγωγική συλλογιστική εμφανίζουν σημαντικά προβλήματα κατά την εφαρμογή τους στην ερευνητική διαδικασία: η παραγωγική λογική παραβλέπει μια σημαντική διάσταση των επιστημονικών «ανακαλύψεων», ότι δηλαδή συχνά τα εμπειρικά δεδομένα μπορούν να αποτελέσουν αφετηρία για την επιστημονική γνώση· η επαγωγική λογική, από την άλλη, παραβλέπει το γεγονός πως κάθε εμπειρική παρατήρηση και μέθοδος παρατήρησης είναι ενταγμένη σε ένα θεωρητικό πλαίσιο· είναι έμφορτη θεωρίας (theory-laden). Οι εν λόγω περιορισμοί μπορούν να αρθούν με την υιοθέτηση του απαγωγικού ή υποθετικού συλλογισμού. Σύμφωνα με την «υποθετική λογική» οι νέες επιστημονικές ιδέες γεννιούνται από το συνδυασμό παλαιών γνώσεων και νέων εμπειρικών δεδομένων. Ο υποθετικός συλλογισμός δύναται να έχει δύο μορφές (βλ. Kelle & Kluge, 1999, p. 21):

α) Η υπόθεση ταξινομεί ένα νέο εμπειρικό δεδομένο σε έναν γνωστό κανόνα, ο οποίος επεκτείνει έτσι την ισχύ του και σε νέες περιοχές. Σ' αυτή την περίπτωση ο Peirce (1933/1980) μιλάει για «ποιοτική επαγωγή» (qualitative induction).

β) Ο ερευνητής διεγείρεται από την εμφάνιση ενός απρόσμενου φαινομένου που αδυνατεί να το ερμηνεύσει με τα υπάρχοντα θεωρητικά εργαλεία και διατυπώνει έναν νέο κανόνα για να ερμηνεύσει το φαινόμενο. Σε αυτή την περίπτωση ο Peirce κάνει λόγο για «απαγωγικό» (abductive) συλλογισμό. «Οι απαγωγές (abductions) έχουν ως αφετηρία τους νέα, απρόσμενα γεγονότα, τα οποία δεν μπορούν να εξηγηθούν με τους διαθέσιμους γνωστούς κανόνες. Οι υποθέσεις, οι οποίες παρουσιάζουν το αποτέλεσμα απαγωγικών συλλογισμών, είναι υποθέσεις σχετικά με έναν νέο γενικό κανόνα, ο οποίος εξηγεί ένα απρόσμενο φαινόμενο» (Kelle & Kluge, 1999, p. 23). Ο απαγωγικός συλλογισμός έχει, ειδικότερα, την εξής μορφή: για να εξηγηθεί το προς εξέταση γεγονός διατυπώνεται ένας νέος κανόνας· εν συνεχεία

²⁸ Αποδίδουμε στο παρόν κείμενο τον όρο *abduction* ως *απαγωγή*, έτσι ώστε να διακρίνεται από την *παραγωγή* (deduction) και την *επαγωγή* (induction). Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ο όρος *απαγωγή* έχει χρησιμοποιηθεί ενίοτε για να αποδοθεί στα ελληνικά η έννοια deduction.

συνάγονται εκείνες οι υποθέσεις των οποίων η επικύρωση είναι απαραίτητη για να ισχύει ο κανόνας· οι υποθέσεις τίθενται υπό έλεγχο στη βάση των νέων δεδομένων· όταν τα νέα δεδομένα δεν επικυρώσουν τις υποθέσεις, ο κανόνας (που εξηγεί το φαινόμενο) πρέπει να αντικατασταθεί ή να μετασχηματιστεί· η διαδικασία παίρνει τέλος όταν κάθε νέο δεδομένο που παράγεται επικυρώνει τις υποθέσεις.²⁹ Κάτι τέτοιο προϋποθέτει, βέβαια, τη δημιουργικότητα και την επινοητικότητα του ερευνητή και καθίσταται δυνατό με τον «πειραματισμό» του τόσο με τη θεωρία όσο και με το εμπειρικό υλικό. Είναι, επίσης, σαφές πως ο απαγωγικός συλλογισμός δεν παράγει γνώση εκ του μηδενός, αλλά βασίζεται στις προηγούμενες γνώσεις του ερευνητή, τις οποίες στο φως των νέων εμπειρικών δεδομένων δοκιμάζει, μετασχηματίζει και ανανεώνει.

Η αξιοποίηση του υποθετικού συλλογισμού και ειδικότερα της λογικής της απαγωγής είναι συμβατή με τις αρχές της ποιοτικής έρευνας, διότι συστηματοποιεί τις διαδικασίες της «ανακάλυψης». Αφετηρία της διαδικασίας είναι μια εμπειρική παρατήρηση. Η αρχική, δηλαδή, φορά είναι μια κίνηση «από τα κάτω προς τα πάνω» (bottom up). Η προσπάθεια ερμηνείας της παρατήρησης με βάση τις υπάρχουσες θεωρητικές γνώσεις και προκατανοήσεις αποτυγχάνει. Καταδεικνύονται έτσι τα όριά τους και ξεκινά μια διαδικασία δημιουργικού τους μετασχηματισμού. Κατασκευάζονται με τον τρόπο αυτό νέα θεωρητικά πλαίσια που είτε συλλαμβάνουν καινοφανείς πτυχές του εξεταζόμενου φαινομένου είτε προσφέρουν νέους τρόπους κατανόησης του φαινομένου αυτού. Εφαρμόζοντας την απαγωγική λογική, οι ερευνητές αποφεύγουν την απλοϊκή εμπειριστική αντίληψη της θεωρητικής απροκαταληψίας στο βαθμό που αξιοποιούν τις θεωρητικές τους προκατανοήσεις στη μελέτη των εξεταζόμενων φαινομένων. Οι θεωρητικοί, ωστόσο, προϋποθέσεις και οι προηγούμενες θεωρητικές γνώσεις δεν «επιβάλλονται» στα δεδομένα ούτε περιορίζουν το αναλυτικό πρίσμα των ερευνητών. Αξιοποιούνται ως ευρετικά εργαλεία για την κατασκευή εννοιών που γίνονται εν συνεχεία αντικείμενο επεξεργασίας και τροποποίησης βάσει της ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων. Ο «υποθετικός συλλογισμός» συνδυάζει με δημιουργικό τρόπο νέα ενδιαφέροντα εμπειρικά δεδομένα με υπάρχουσες θεωρητικές γνώσεις (Kelle, 2005, §32). Η

²⁹ Από πολλούς συγγραφείς μια τέτοια απαγωγική λογική περιγράφεται ως συνδυασμός επαγωγικών και παραγωγικών βημάτων που διασφαλίζουν τόσο την κατασκευή υποθέσεων από τα δεδομένα (επαγωγή), όσο και τον έλεγχό τους (παραγωγή) (βλ. σχετικά Breuer, 2010, p. 53).

εφευρετικότητα, η επινοητικότητα, η συνδυαστική ικανότητα και η ευελιξία είναι στοιχεία που συμβαδίζουν με την απαγωγική λογική.

4.3. Ολιστική ή διατμηματική προσέγγιση της περίπτωσης

Ο ερευνητής οφείλει να επιλέξει τη στρατηγική που θα υιοθετήσει για να διαχειριστεί και να επεξεργαστεί καθεμιά από τις περιπτώσεις που περιλαμβάνονται στο υλικό του. Σχηματοποιώντας, θα λέγαμε ότι μπορεί να ακολουθήσει δύο εκδοχές.

Στην πρώτη εκδοχή υιοθετείται η «ολιστική» προσέγγιση. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση κάθε περίπτωση αντιμετωπίζεται στο σύνολό της, στην πολυπλοκότητά της και ως αποκρυστάλλωση μιας δυναμικής διαδικασίας παραγωγής. Μια τέτοια εκδοχή υιοθετείται στην ανακατασκευαστική βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση (βλ. σχετικά Rosenthal, 2004/2013· Τσιώλης, 2014, σσ. 197-350· επίσης, Riessman, 2008, σ. 74). Η λογική της ολιστικής ανακατασκευής της περίπτωσης (Fallrekonstruktion) βασίζεται στην παραδοχή ότι κοινωνικά μορφώματα, όπως για παράδειγμα η βιογραφία, διαθέτουν μια ενότητα και έχουν παραχθεί βασιζόμενα σε ένα καταστατικό σύστημα κανόνων. Λαμβάνουν δε μια μορφή (Gestalt). Τα τμήματα του κειμένου αποκτούν τη σημασία τους μέσω της τοποθέτησής τους στο συνολικό πλαίσιο (αλληλουχία) της μορφής και σε σχέση με τους κανόνες δόμησής της. Ως εκ τούτου η ερμηνεία της περίπτωσης προϋποθέτει την κριτική ανακατασκευή των κανόνων δόμησής της και την αποκάλυψη του τρόπου αλληλοσυσχετισμού των μερών της. Η αρχή της ολιστικής ανακατασκευής βρίσκεται στον αντίποδα της λογικής της *υπαγωγής* (subsumption). Αποφεύγεται, δηλαδή, η αποκοπή των επιμέρους στοιχείων του κειμένου και η ερμηνεία τους μέσω της *υπαγωγής* τους σε ένα προκαθορισμένο σύστημα κατηγοριών και ταξινομήσεων. Αποφεύγεται, επίσης, ο κατακερματισμός της περίπτωσης βάσει μεταβλητών ή θεματικών.

Στη δεύτερη εκδοχή υιοθετείται μια διατμηματική³⁰ (cross-sectional) λογική σύμφωνα με την οποία τα δεδομένα (κείμενα) των διαφορετικών περιπτώσεων τεμαχίζονται και τα επιμέρους τμήματα (αποσπάσματα) οργανώνονται με βάση ένα (εκ των προτέρων καθορισμένο ή σταδιακά διαμορφούμενο) κοινό σύστημα κωδίκων ή θεματικών αξόνων. Η εκδοχή αυτή υιοθετείται κατά κόρον στην κωδικοποίηση, που λαμβάνει χώρα σύμφωνα με τις αρχές της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας³¹ και της θεματικής ανάλυσης. Έχει ασκηθεί, ωστόσο, η κριτική ότι ακολουθώντας αυτήν

³⁰ Βλ. σχετικά και Mason (2002/2011, p. 193επ.).

³¹ Βλ. ως παράδειγμα Τσιώλης (2014, σσ. 143-196).

την πρακτική ο ερευνητής «θρυμματίζει» τα δεδομένα, διασπώντας την ενότητά τους με κίνδυνο την αποπλαισιοποίησή τους.

Υπάρχουν, βέβαια, και αναλυτικές προσεγγίσεις, όπως η «ποιοτική ανάλυση περιεχομένου», που επιδιώκουν μια συνθετική αξιοποίηση και των δύο προαναφερθεισών εκδοχών (Μπονίδης, 2013).

4.4. Διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης: περιεχόμενο – δομή – πλαίσιο.

Ο ερευνητής θα κληθεί, επίσης, να αποφασίσει σε πιο επίπεδο στοχεύει η ανάλυσή του. Η C.K.Riessman (2008) κάνει λόγο για τρία είδη ή επίπεδα ανάλυσης³²: τη *θεματική ανάλυση* (thematic analysis), τη *δομική ανάλυση* (structural analysis) και τη *διαλογική ανάλυση* ή *ανάλυση της επιτέλεσης* (dialogic / performance analysis). Τα εν λόγω είδη ή επίπεδα ανάλυσης δεν αποκλείουν το ένα το άλλο. Αποτελεί, δε, συνήθη πρακτική ο συνδυασμός στοιχείων από δύο ή και τα τρία είδη.

Στο πρώτο επίπεδο (*θεματική ανάλυση*, βλ. Riessman, 2008, σσ. 53-76) η έμφαση δίνεται στα θέματα και το περιεχόμενο των λεχθέντων, των γραφομένων ή των εικονιζόμενων³³. Ο ερευνητής εστιάζει πρωτίστως στο «τι» λέγεται, παρά στο «πώς», «σε ποιον», «με ποιο σκοπό».

Στο *δομικό* επίπεδο ο ερευνητής εστιάζει στον τρόπο οργάνωσης του περιεχομένου (βλ. Riessman, 2008, σσ. 77-103). Η έμφαση δίνεται στη σύνθεση των στοιχείων, στις μεταξύ τους συνδέσεις και στη συνεισφορά τους ως προς την κατασκευή της συνολικής δομής καθώς και την επίτευξη της λειτουργίας της. Διερευνά τις στρατηγικές που εφαρμόζει ο ομιλητής για να επιτύχει συγκεκριμένους επικοινωνιακούς στόχους. Εξετάζει, επίσης, ποιες είναι οι κοινωνικώς ενδεικνυόμενες μορφές εκφοράς του λόγου (π.χ. αφηγηματικές φόρμες) στα διαφορετικά κοινωνικά ή θεσμικά πλαίσια (όπως το σχολείο, το νοσοκομείο, το δικαστήριο). Παράλληλα με το δομικό επίπεδο ο ερευνητής εξετάζει και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της εκφοράς του λόγου (επιλογή συγκεκριμένων λέξεων ή φράσεων, προσώπου, χρόνου, φωνής, έγκλισης, κ.ά.).

³² Η Riessman προβαίνει σε αυτήν την κατηγοριοποίηση των τρόπων ή επιπέδων ανάλυσης αναφερόμενη στην αφηγηματική ανάλυση. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι η διάκριση αυτή (με ενδεχόμενες αναγκαίες προσαρμογές) μπορεί να βρει εφαρμογή στις περισσότερες προσεγγίσεις ποιοτικής ανάλυσης.

³³ Η Riessman (2008, σ.53) συμπεριλαμβάνει τη θεματική ανάλυση στις ενδεδειγμένες μεθόδους ανάλυσης οπτικού ή οπτικοακουστικού υλικού.

Στη *διαλογική ανάλυση* ή *ανάλυση της επιτέλεσης* (βλ. Riessman, 2008, σσ. 105-140) ο ερευνητής δίνει έμφαση στη διάδραση και την επικοινωνιακή ανταλλαγή μεταξύ ομιλητή και ακροατή/ών. Το ομιλιακό ενέργημα εκλαμβάνεται ως κάτι που παράγεται εντός μιας διαδραστικής (διαλογικής) σχέσης και ενέχει τον χαρακτήρα μιας επιτέλεσης (performance)³⁴. Σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης ο αναλυτής λαμβάνει σοβαρά υπ' όψιν του τα στοιχεία του πλαισίου παραγωγής του λόγου, όπως είναι οι ιδιαίτερες περιστάσεις, η επίδραση του ερευνητή στο πεδίο, η ποιότητα της σχέσης ερευνητή – πληροφορητή, οι κοινωνικές προδιαγραφές και συμβάσεις του κοινωνικού χώρου. Ο φακός εστίασης μετακινείται από το «τι» και το «πώς» στο «ποιος», «πότε», «γιατί» («για ποιον σκοπό»). Σε αυτήν την εκδοχή ανάλυσης ο ερευνητής, ως ερωτών ή ακροατής και άρα εταίρος στη διαλογική διαδικασία διεξαγωγής μιας συνέντευξης, λογίζεται ως συμμετοχος στην παραγωγή του λόγου και κατ' επέκταση των δεδομένων που καλείται να αναλύσει. Θα πρέπει κατά συνέπεια να αναλύσει το κείμενο όχι μόνο ή κυρίως ως εμπεριέχον τα λόγια του πληροφορητή αλλά ως το παράγωγο μιας σύνθετης διαδραστικής σχέσης που λαμβάνει χώρα εντός συγκεκριμένου πλαισίου. Η δε μελέτη του πλαισίου δεν εστιάζει μόνο στο «τοπικό» (διαδραστικό) πλαίσιο παραγωγής του λόγου αλλά επεκτείνεται και περιλαμβάνει τα ευρύτερα ιστορικά, θεσμικά, λογοθετικά (discursive) πλαίσια από όπου αντλούνται νοήματα και πρότυπα.

4.5. Κυριολεκτική, ερμηνευτική ή αναστοχαστική ανάγνωση των δεδομένων.

Η J. Mason (2002/2011, pp. 196-198) προβαίνει σε μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση ως προς τις επιλογές που διαθέτει ο ερευνητής σχετικά με τον τρόπο που θα αναλύσει και θα ερμηνεύσει τα δεδομένα του. Διακρίνει την *κυριολεκτική*, την *ερμηνευτική* και την *αναστοχαστική* ανάγνωση των δεδομένων, επισημαίνοντας ωστόσο ότι η διάκριση αυτή είναι αναλυτικού χαρακτήρα, αφού σπάνια ο ερευνητής μένει μόνο σε μια από τις εκδοχές αυτές.

Στην *κυριολεκτική ανάγνωση* ο ερευνητής ανιχνεύει το εκφρασμένο νόημα των δεδομένων, δίνοντας έμφαση στον κυριολεκτικό χαρακτήρα της μορφής, του περιεχομένου, της δομής, του στυλ κ.ο.κ. (Mason, 2002/2011, σ. 197). Η Mason

³⁴ Η Riessman (2008, σ.106) παραθέτει υποστηρικτικά απόσπασμα από κείμενο του E. Goffman (Goffman, 1974, pp. 508-509) στο οποίο αναφέρεται ότι «Αυτό που οι ομιλητές επιχειρούν να κάνουν δεν είναι να παρέχουν πληροφορίες σε έναν αποδέκτη αλλά να παρουσιάσουν δράματα σε ένα ακροατήριο. Πραγματικά, φαίνεται πως ξοδεύουμε περισσότερο από το χρόνο μας όχι για να παρέχουμε πληροφορίες αλλά για να δίνουμε παραστάσεις».

(2002/2011, σ. 197) συνδέει την κυριολεκτική ανάγνωση με την υιοθέτηση μιας ουσιολογικής ή ρεαλιστικής οπτικής, δηλώνοντας ότι ο ερευνητής επιδιώκει με αυτήν να τεκμηριώσει μια κυριολεκτική εκδοχή αυτού που «υπάρχει» εκεί έξω.

Η *ερμηνευτική ανάγνωση*, σύμφωνα με τη Mason (2002/2011, σ. 198), προϋποθέτει μια «ανάγνωση μέσα και πίσω ή πέρα από τα δεδομένα αυτά καθεαυτά, είτε πρόκειται για πραγματικά κείμενα είτε για οπτικές παραστάσεις ή για οτιδήποτε άλλο». Έτσι ο ερευνητής μπορεί να ανιχνεύσει τα υπονοούμενα πρότυπα ή τους κανόνες με τους οποίους λειτουργεί ο ερωτώμενος, τα είδη του θεματικού λόγου που τον επηρεάζουν, τους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται αυτά τα είδη λόγου, την ύπαρξη μηχανισμών αιτιότητας στο πλαίσιο της κοινωνικής πράξης. Μπορεί, ακόμη, να εστιάσει σε ερμηνείες, αντιλήψεις ή αναφορές που καταδεικνύουν το πώς τα υποκείμενα της έρευνας αντιλαμβάνονται νοηματικά τα κοινωνικά φαινόμενα.

Στην *αναστοχαστική ανάγνωση* (Mason, 2002/2011, p. 198) ο ερευνητής κατανοεί τον εαυτό του ως μέρος των δεδομένων που έχει παραγάγει και επιχειρεί να διερευνήσει τον ρόλο του στη διαδικασία παραγωγής και ερμηνείας τους. Η εκδοχή της αναστοχαστικής ανάγνωσης των δεδομένων θέτει επί τάπητος το ζήτημα της σχέσης του ερευνητή με τα δεδομένα του τόσο κατά τη διαδικασία της παραγωγής τους όσο και κατά τη διαδικασία της ανάλυσης και της ερμηνείας τους³⁵.

4.6. Η αξιοποίηση λογισμικών προγραμμάτων κατά τη διαδικασία της ποιοτικής ανάλυσης.

Στο ιδιαίτερα απαιτητικό έργο της διαχείρισης, οργάνωσης, κωδικοποίησης και ερμηνείας των δεδομένων του ο ερευνητής μπορεί να υποστηριχθεί τεχνικά από λογισμικά προγράμματα υποβοήθησης ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων (Computer Assisted Qualitative Data Analysis Software, CAQDAS)³⁶. Τα λογισμικά προγράμματα υποβοήθησης της ποιοτικής ανάλυσης δεν είναι ασφαλώς τόσο δημοφιλή όπως τα αντίστοιχα στατιστικά προγράμματα (π.χ. το SPSS) που αξιοποιούνται στην ποσοτική έρευνα. Τις τελευταίες, ωστόσο, δεκαετίες έχει αναπτυχθεί ένα έντονο ενδιαφέρον για τη χρήση τέτοιων προγραμμάτων και όλο και περισσότεροι ερευνητές τα αξιοποιούν κατά την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων.

³⁵ Βλ. σχετικώς και παραπάνω το υποκεφάλαιο «Η διαδικασία της ανάλυσης ως δυναμική και διαλογική σχέση του ερευνητή με τα δεδομένα».

³⁶ Για τα λογισμικά προγράμματα υποβοήθησης ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων και ειδικότερα για το λογισμικό πρόγραμμα NVivo 10 βλ. Κασσέρη (2014)· βλ. επίσης, Κόμης & Εργαζάκη (2010)· Bazeley & Jackson (2013)· Bazeley (2013).

Υπάρχει πληθώρα λογισμικών προγραμμάτων υποβοήθησης ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων. Τα πιο γνωστά από αυτά είναι τα εξής: NVivo, Atlas.ti, MAXqda, Ethnograph. Οι βασικές λειτουργίες των προγραμμάτων αυτών έχουν να κάνουν με α) την οργάνωση, την ταξινόμηση και τη διαχείριση των δεδομένων, β) την κωδικοποίηση, την κατηγοριοποίηση και τη διασύνδεση των κατηγοριών, γ) την αναζήτηση και την ανάκτηση των δεδομένων, δ) την οπτικοποίηση των ευρημάτων της ανάλυσης μέσω σχηματικών απεικονίσεων, ε) τη σύνταξη εκθέσεων σχετικά με τα αποτελέσματα της ανάλυσης. Όλες οι προαναφερθείσες λειτουργίες, που είναι πολύπλοκες και χρονοβόρες κατά την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων με το χέρι ή με τη χρήση ενός απλού κειμενογράφου, γίνονται πολύ πιο εύκολα, γρήγορα και συστηματικά μέσω της αξιοποίησης των ειδικών λογισμικών προγραμμάτων. Είναι, επίσης, σημαντικό ότι τα εν λόγω προγράμματα στις πιο σύγχρονες εκδόσεις τους δύναται να συμπεριλάβουν και να επεξεργαστούν διαφορετικούς τύπους αρχείων, όπως κείμενα, οπτικά, ακουστικά και οπτικοακουστικά αρχεία, βίντεο, αρχεία αντλημένα από το youtube, ιστοσελίδες, blogs, κ.ά. Μπορούν, επίσης, να υποδεχθούν ποσοτικές βάσεις δεδομένων που έχουν δημιουργηθεί με προγράμματα όπως το Excel ή το SPSS.

Ως βασικά πλεονεκτήματα της χρήσης λογισμικών προγραμμάτων υποβοήθησης ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων, πέραν της ευκολότερης και γρηγορότερης εκτέλεσης των βασικών λειτουργιών για τις οποίες κάναμε λόγο παραπάνω, μπορούν να αναφερθούν τα εξής: α) η δυνατότητα παράλληλης πραγματοποίησης πολλών διαφορετικών λειτουργιών (π.χ. οργάνωση, ταξινόμηση, κωδικοποίηση, συγγραφή υπομνημάτων, αναζήτηση λέξεων, δημιουργία διαγραμμάτων, κ.ο.κ) σε μια κοινή και ενιαία διεπιφάνεια εργασίας· β) η καλύτερη διαχείριση και ανάλυση μεγάλου όγκου δεδομένων που παράγονται σε διεθνείς έρευνες και έχουν συγκριτικό χαρακτήρα· γ) η δυνατότητα ταυτόχρονης εργασίας διαφορετικών ερευνητών σε ένα κοινό πρόγραμμα χρησιμοποιώντας τον ίδιο διακομιστή (NVivo Server).

Η χρήση, ωστόσο, των λογισμικών προγραμμάτων στην ανάλυση ποιοτικών δεδομένων έχει αντιμετωπιστεί και με κριτική διάθεση (βλ. και Κασσέρη, 2014). Ένα πρώτο σημείο κριτικής αφορά δυσκολίες και περιορισμούς που σχετίζονται με το σημαντικό χρόνο και κόπο που προϋποθέτει η εκμάθηση ενός τέτοιου προγράμματος καθώς και το υψηλό κόστος απόκτησής του. Ένα άλλο σημείο κριτικής έχει να κάνει με τη συστηματοποίηση της διαδικασίας ανάλυσης που επιβάλλουν τα προγράμματα

αυτά και η οποία φαίνεται να αντιφάσκει προς την ευέλικτη και δημιουργική υπόσταση της ποιοτικής ανάλυσης. Ως προς αυτό το σημείο οι υπέρμαχοι της αξιοποίησης λογισμικών προγραμμάτων απαντούν πως τα προγράμματα έχουν σχεδιαστεί με τρόπους που λαμβάνουν υπ' όψιν την ιδιαίτερη λογική της ποιοτικής έρευνας και διασφαλίζουν μεγάλο βαθμό ευελιξίας και ελευθερίας στους ερευνητές. Ένα ακόμη σημείο κριτικής, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είναι εκείνο που επισημαίνει πως τα λογισμικά προγράμματα έχουν σχεδιαστεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε η αρχιτεκτονική τους να ταιριάζει σε μελέτες που υιοθετούν συγκεκριμένες αναλυτικές προσεγγίσεις. Είναι για παράδειγμα γνωστό ότι το πρόγραμμα NUD*IST, που αποτελεί τον πρόγονο του NVivo, σχεδιάστηκε με βάση τη λογική και τις προδιαγραφές της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας (Grounded Theory) και ευνοούσε συγκεκριμένες μορφές οικοδόμησης σχέσεων (ιεραρχικές, δένδροειδείς) καθώς και τη διατμηματική ταξινόμηση του υλικού. Οι σχεδιαστές, ωστόσο, του προγράμματος NVivo έλαβαν υπ' όψιν τη συγκεκριμένη κριτική και στις μεταγενέστερες εκδόσεις του προγράμματος έκαναν τις αναγκαίες τροποποιήσεις ώστε να μπορεί το πρόγραμμα να αξιοποιηθεί και για ολιστικού τύπου αναλυτικές διαδικασίες (π.χ. αφηγηματική ανάλυση).

Ο ερευνητής, κατά συνέπεια, θα πρέπει να αποφασίσει αν θα χρησιμοποιήσει κατά την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων ένα λογισμικό πρόγραμμα ή αν θα αρκεστεί στην ανάλυση με το χέρι ή με έναν απλό κειμενογράφο. Στην πρώτη περίπτωση θα πρέπει να επιλέξει εκείνο το λογισμικό πρόγραμμα που ταιριάζει στις δικές του ανάγκες. Σε κάθε, ωστόσο, περίπτωση καλείται να αποφύγει τους κινδύνους που μπορεί να υποκρύπτει ένας ενδεχόμενος «τεχνολογικός φетиχισμός». Θα πρέπει, πιο συγκεκριμένα, να παρακάμψει την υφέρπουσα αντίληψη, που εκλαμβάνει την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων ως τεχνικό ζήτημα το οποίο επιλύεται με τεχνικά μέσα. Η διαδικασία της ποιοτικής ανάλυσης, ακόμη και όταν υποβοηθείται από τεχνικά μέσα (λογισμικά προγράμματα), παραμένει μια ερμηνευτική διαδικασία στην οποία η δημιουργικότητα, η επινοητικότητα και φαντασία του ερευνητή είναι έντονα παρούσες.

5. Αντί επιλόγου

Στο κείμενο επιχειρήσαμε να αναδείξουμε πώς η διαδικασία ανάλυσης ποιοτικής ανάλυσης συναρτάται με μια ενδιαφέρουσα και συνάμα απαιτητική διαδικασία επιλογών και αποφάσεων που καλείται να λάβει ο ερευνητής. Οι αποφάσεις αυτές

αφορούν μια σειρά διλημάτων που οφείλει να αντιμετωπίσει και να επιλύσει. Αρχικά θα πρέπει να επιλέξει μεταξύ των διαφορετικών αναλυτικών προσεγγίσεων που προσφέρονται στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας. Η απόφασή του αυτή συνδέεται, ωστόσο, με ρητές ή άρρητες παραδοχές σχετικά με την υπόσταση των «πραγματικότητων» που προτίθεται να προσεγγίσει, τους τρόπους εμπλοκής της θεωρίας στην ερευνητική διαδικασία, τη σχέση του ερευνητή με τα προς ανάλυση δεδομένα, τον τρόπο διαχείρισης και επεξεργασίας των επιμέρους περιπτώσεων που περιλαμβάνονται στο υλικό, τα επίπεδα και τα είδη ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων που θα υιοθετήσει, καθώς και την ενδεχόμενη αξιοποίηση κάποιου από τα λογισμικά προγράμματα ποιοτικής ανάλυσης. Με τις αναφορές αυτές θελήσαμε να καταδείξουμε ότι η ανάλυση ποιοτικών δεδομένων δεν αποτελεί σε καμιά περίπτωση ένα τεχνικό ζήτημα αλλά μια σύνθετη ερμηνευτική διαδικασία, η οποία όσο περισσότερο γίνεται με επιστημολογικά και μεθοδολογικά διαυγασμένο τρόπο τόσο λιγότερο φαντάζει ως η camera obscura της ερευνητικής διαδικασίας.

Βιβλιογραφία

- Bazeley, P. (2013). *Qualitative Data Analysis. Practical Strategies*. Thousand Oaks: Sage.
- Bazeley, P., & Jackson, K. (2013). *Qualitative Data Analysis with NVivo*. London: Sage.
- Braun, V., & Clarke, V. (2012). Thematic analysis. Στο H. Cooper (επιμ.) *APA Handbook of Research Methods in Psychology* (σσ. 51-77). American Psychological Association,.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), σσ. 77-101.
- Breuer, F. (2010). *Reflexive Grounded Theory. Eine Einführung für die Forschungspraxis* (2η εκδ.). Wiesbaden: VS-Verlag.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: a Practice Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage .
- Creswell, J. (2011). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*. (Χ. Τσορμπατζούδης, επιμ., & Ν. Κουβαράκου, Μεταφρ.) Αθήνα: Ίων/Ελλην.

- Dausien, B. (2000/2013). Η ανακατασκευή του “φύλου” μέσα από τη “βιογραφία”. Προοπτικές της βιογραφικής έρευνας. Στο Γ. Τσιώλης, & Ε. Σιούτη (Επιμ.), *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα. Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες* (Γ. Τσιώλης, & Θ. Τάσης, Μεταφρ., σσ. 223-250). Αθήνα: Νήσος.
- Ezzy, D. (2002). *Qualitative Analysis, Practice and Innovation*. New South Wales: Allen και Unwin.
- Flick, U. (1998). *Qualitative Forschung: Theorie, Methoden, Anwendung in Psychologie und Sozialwissenschaften*. Reinbek: Rowohlt Verlag.
- Franzosi, R. (2004). Content Analysis. Στο M. Hardy, & A. Bryman (επιμ.), *The Handbook of Data Analysis* (σσ. 547-565). London: Sage.
- Glaser, B., & Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
- Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Cambridge: M.A.: Harvard University Press.
- Hoffmann-Riem, C. (1980). Die Sozialforschung einer interpretativen Soziologie. Der Datengewinn. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 32 (2), σσ. 339-372.
- Κασσέρη, Ζ. (2014). Η συμβολή των λογισμικών προγραμμάτων στην ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: Το πρόγραμμα NVIVO 10. Επίμετρο στο Γ. Τσιώλης, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα* (σσ. 425-486). Αθήνα: Κριτική.
- Kelle, U. (2005). “Emergence” vs. “Forcing” of Empirical Data? A Crucial Problem of “Grounded Theory” Reconsidered. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 6 (2). Date of access: 13/8/2010. doi: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/467>.
- Kelle, U. (1992). *Empirisch begründete Theoriebildung. Zur Logik und Methodologie interpretativer Sozialforschung*. Βρέμη: Πανεπιστήμιο Βρέμης (Διδακτορική Διατριβή).
- Kelle, U., & Kluge, S. (1999). *Vom Einzelfall zum Typus. Fallvergleich und Fallkontrastierung in der qualitativen Sozialforschung*. Opladen: Leske+Budrich.
- Κόμης, Β., & Εργαζάκη, Μ. (2010). Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων με χρήση λογισμικού. Στο Μ. Ζεμπύλας, Α. Μιχαηλίδου - Ευριπίδου, & Π. Κενδέου (επιμ.),

- Προχωρημένες μέθοδοι έρευνας* (σσ. 561-628). Κύπρος: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. (Νέα διευρυμένη έκδοση). Αθήνα: Πεδίο.
- Lucius-Hoene, G., & Deppermann, A. (2002). *Rekonstruktion narrativer Identität. Ein Arbeitsbuch zur Analyse narrativer Interviews*. Opladen: Leske+ Budrich.
- Mason, J. (2002/2011). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. (Ν. Κυριαζή, Επιμ., & Ε. Δημητριάδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Πεδίο.
- Mertens, D. (2011). *Έρευνα και αξιολόγηση στην εκπαίδευση και την ψυχολογία*. (Ε. Γιαννακοπούλου, Επιμ., Μ. Μαυράκη, Σ. Κυρανάκης, & Π. Μπιθάρα, Μεταφρ.) Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Miles, M., Huberman, A., & Saldana, J. (2014). *Qualitative data analysis. A methods sourcebook*. Thousand Oaks: Sage.
- Μπονίδης, Κ. (2013). Η ανάλυση περιεχομένου ως μεικτή ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση ανάλυσης κειμένων. Στο Μ. Πουρκός, (επιμ.), *Δυνατότητες και όρια της μείξης των μεθοδολογιών στην κοινωνική, ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα: επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των προοπτικών διεύρυνσης του ερευνητικού σχεδιασμού* (σσ. 473-497). Αθήνα: Ίων.
- Peirce, C. S. (1933/1980). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. (C. H. Weiss, Επιμ.) Cambridge: Belknap.
- Phillips, L., & Jørgensen, M. (2002/2009). *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Μέθοδος*. (Γ. Σταυρακάκης, Επιμ., & Α. Κιουπκιολής, Μεταφρ.) Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πυργιωτάκης, Ι. (2013). Το ποσοτικό και το ποιοτικό "παράδειγμα" έρευνας: Από την συναίνεση στη συναίρεση;. Στο Μ. Πουρκός, (επιμ.), *Δυνατότητες και όρια της μείξης των μεθοδολογιών στην κοινωνική, ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα: επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των προοπτικών διεύρυνσης του ερευνητικού σχεδιασμού* (σσ. 203-227). Αθήνα: Ίων.
- Riessman, C. K. (2008). *Narrative Methods for the Human Sciences*. London: Sage.
- Robson, C. (1993/2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. (Κ. Μιχαλοπούλου, Επιμ., Β. Νταλάκου, & Κ. Βασιλικού, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Rosenthal, G. (2005). *Interpretative Sozialforschung. Eine Einführung*. Weinheim & München: Juventa.
- Rosenthal, G. (2004/2013). Η βιογραφική έρευνα. Στο Γ. Τσιώλης, & Ε. Σιούτη (επιμ.), *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα. Θεωρητικά και*

- μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες (Γ. Τσιώλης, & Θ. Τάσης, Μεταφρ., σσ. 63-109). Αθήνα: Νήσος.
- Schegloff, A. E. (2007). *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis* (Τόμ. 1). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schütz, A. (1971). *Gesammelte Aufsätze*. Den Haag: Nijhoff.
- Sidnell, J. (2010). *Conversation Analysis: An Introduction*. London: Wiley-Blackwell.
- Sidnell, J., & Stivers, T. (2012) (επιμ.), *Handbook of Conversation Analysis*. Boston: Wiley-Blackwel.
- Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative Phenomenological Analysis: Theory, Method and Research*. London: Sage.
- Strauss, A. L. (1991). *Grundlagen qualitativer Sozialforschung*. Muenchen: Wilhelm Fink Verlag.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998a). *Basics of Qualitative Research. Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (2η εκδ.). London: Sage.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998b). Grounded Theory Methodology. An Overview. Στο N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln, (επιμ.), *Strategies of Qualitative Inquiry* (σσ. 158-183). London: Sage .
- Sullivan, P. (2012). *Qualitative data analysis. Using a dialogical approach*. Thousand Oaks: Sage.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Σύντομο βιογραφικό σημείωμα:

Ο Γιώργος Τσιώλης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Σπούδασε στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του ιδίου Πανεπιστημίου και συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία και τη Δανία. Έλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και στη συνέχεια δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται σε ζητήματα μεθοδολογίας της κοινωνικής έρευνας με έμφαση στις ποιοτικές μεθόδους, την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, τις συνθετικές και μεικτές μεθόδους και τη βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση. Έχει δημοσιεύσει άρθρα σε ελληνικά και ξενόγλωσσα περιοδικά. Έχει

επιμεληθεί δύο συλλογικούς τόμους και έχει συγγράψει τρία βιβλία. Ηλεκτρονική διεύθυνση επικοινωνίας: tsiolisg@uoc.gr